O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324(Print)

FILOLOGIYA
http://journals.nuu.uz
Social sciences
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK:372.36

Diyora SEVINOVA,
Tayanch doktorant, Farg‘ona davlat universiteti, Farg‘ona, O‘zbekiston
E-mail: diyorasevinova@gmail.com, https://orcid.org/0009-0006-6665-8712

PhD, dotsent M. Burxanova taqrizi asosida

SHAXMAT TERMINLARINING STRUKTUR TADQIQI

Annotatsiya

Mazkur maqolada shaxmat terminologiyasi maxsus leksik tizim sifatida struktur-lingvistik nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Shaxmatga oid birliklarning bir komponentli va ko‘p komponentli tuzilishi, sodda, yasama va qo‘shma terminlar, terminologik so‘z birikmalari, qisqartmalar hamda xalqaro nomenklatura birliklarining shakllanish modellari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Shaxmat terminologiyasi, termin, struktur tahlil, terminosistema, morfologik model, sintaktik model, termin birikmasi, o‘zlashma, qisqartma, terminologik nominatsiya.

СТРУКТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ШАХМАТНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация

В статье шахматная терминология рассматривается как специализированная лексическая система с позиций структурной лингвистики. Анализируются однокомпонентные и многокомпонентные единицы, простые, производные и сложные термины, терминологические словосочетания, аббревиатуры и международные номенклатурные образования.

Ключевые слова: Шахматная терминология, термин, структурный анализ, терминосистема, морфологическая модель, синтаксическая модель, терминологическое словосочетание, заимствование, аббревиатура, терминологическая номинация.

A STRUCTURAL STUDY OF CHESS TERMINOLOGY

Annotation

The article investigates chess terminology as a specialized lexical system from a structural-linguistic perspective. It examines one-component and multi-component units, simple, derived and compound terms, terminological word combinations, abbreviations and international nomenclature.

Key words: Chess terminology, term, structural analysis, terminological system, morphological model, syntactic model, terminological phrase, borrowing, abbreviation, terminological nomination.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda terminologik tizimlarni o‘rganish muayyan fan yoki kasbiy faoliyat doirasida bilimning qanday konseptuallashtirilishi va til vositalari orqali qanday kodlanishini aniqlash imkonini beradigan ustuvor yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Termin oddiy nominativ birlikdan farqli ravishda maxsus tushuncha bilan barqaror aloqaga kirishadi, ma’lum bir bilim maydonida tizimli munosabatlar hosil qiladi va professional kommunikatsiyaning aniqligi hamda tejamkorligini ta’minlaydi. Shaxmat terminologiyasi ana shunday murakkab va tarixiy jihatdan qatlamlashgan terminosistemalardan biridir. Shaxmatning sport, mantiqiy faoliyat, strategik tafakkur va intellektual madaniyat unsurlarini birlashtirishi uning terminologik fondida ham aks etadi: bu tizimda o‘yin qoidalarini ifodalovchi me’yoriy birliklar, donalar va kataklar nomlari, yurishlar, taktik usullar, strategik holatlar, debyut va endshpil sxemalari, musobaqa tashkiloti, reyting va unvonlar, vaqt nazorati, notatsiya hamda kompyuter shaxmatiga oid terminlar yonma-yon faoliyat ko‘rsatadi. Shu sababli shaxmat terminlari faqat lug‘aviy ma’no jihatidan emas, balki ularning ichki tuzilishi, komponentlar o‘rtasidagi grammatik aloqa, derivatsion model, qisqarish darajasi va terminologik nominatsiya mexanizmlari nuqtayi nazaridan ham alohida tadqiqotni talab qiladi [4; 6]. Struktur yondashuv terminologik birlikni shakliy qismlarga ajratish bilangina cheklanmaydi. U terminning tizimdagi o‘rnini, boshqa birliklar bilan paradigmatik va sintagmatik munosabatini, modelning mahsuldorligini hamda yangi nominatsiyalar yaratish imkoniyatini ochib beradi. Masalan, shaxmat tilidagi shax, mat, pat, gambit, rokada, debyut, endshpil kabi bir komponentli terminlar maksimal ixchamlikka ega bo‘lsa, ochiq liniya, ikki fil ustunligi, majburiy yurish, vaqt tangligi, izolyatsiyalangan piyoda, farzin qanoti hujumi singari terminologik birikmalar tushunchaning differensial belgilarini aniqroq ko‘rsatadi. Ingliz tilidagi checkmate, stalemate, kingside attack, isolated pawn, opposite-coloured bishops, time control kabi birliklar ham struktur murakkablik va semantik aniqlik o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlikni namoyon etadi. Zhuravleva va Vlavatskaya ingliz shaxmat terminologiyasini komponentlar soniga ko‘ra modellashtirar ekan, ko‘p komponentli birliklarning salmog‘i va ikki komponentli modellarning mahsuldorligini alohida qayd etadi [4]. Bu holat shaxmat tafakkurida yangi tushuncha ko‘pincha mavjud bazaviy terminni aniqlovchi komponent bilan kengaytirish orqali nomlanishini ko‘rsatadi.

Shaxmat terminologiyasining struktur xususiyatlarini o‘zbek tili materialida o‘rganish bir necha sababga ko‘ra dolzarbdir. Birinchidan, o‘zbek shaxmat leksikasida tarixiy sharqona qatlam, rus tili vositasida o‘zlashgan xalqaro birliklar hamda zamonaviy ingliz tilidan kirib kelayotgan yangi terminlar bir vaqtning o‘zida mavjud. Ikkinchidan, xalqaro musobaqalar, onlayn shaxmat platformalari, kompyuter tahlili va mediasport diskursining kengayishi natijasida engine, blitz, rapid, bullet, rating, fair play, online chess, premove singari birliklarning ishlatilish chastotasi ortib, ularni o‘zbek tilining fonetik, grafik va grammatik me’yorlariga moslashtirish masalasi kuchaymoqda. Uchinchidan, shaxmat bo‘yicha darslik, qo‘llanma, sharh va tarjimalarda bir tushuncha uchun turli variantlar uchrashi terminologik standartlashtirish vazifasini kun tartibiga olib

chiqadi. Terminlarning struktur modeli aniqlanmasa, variantlardan qaysi biri milliy til tabiatiga mos, qaysi biri esa sun’iy yoki ortiqcha kalkalangan ekanini asosli baholash qiyinlashadi. Terminologik tizimning strukturasi tilning umumiy so‘z yasash qonuniyatlari bilan soha ichki mantiqining kesishuv nuqtasida shakllanadi. Shaxmatda termin yasashning morfologik, morfologik-sintaktik, sintaktik, semantik va abbreviatsion usullari faol. Bir komponentli birliklar tub so‘z, o‘zlashma yoki yasama shaklda namoyon bo‘ladi; ko‘p komponentli birliklar esa aniqlovchi-aniqlanmish, sifat-ot, ot-ot, otning qaratqich shakli va boshqa sintaktik modellar asosida tuziladi. Xalqaro shaxmat belgilarida esa K, Q, R, B, N, GM, IM, FIDE kabi qisqartmalar yuqori darajadagi kodlash funksiyasini bajaradi. Bunday birliklarning ma’nosi umumtil kompetensiyasidan ko‘ra professional bilimga ko‘proq tayanadi. Demak, struktur tahlil terminning tashqi shakli bilan uning konseptual sig‘imi o‘rtasidagi munosabatni aniqlashga yordam beradi va shaxmat diskursidagi iqtisodiylik, aniqlik hamda standartlik tamoyillarini bir butun tizim sifatida ko‘rishga imkon yaratadi [9; 10].

Mazkur maqolaning maqsadi shaxmat terminlarining struktur xususiyatlarini tizimli ravishda tavsiflash, ularni komponentlar soni, morfologik qurilishi, so‘z yasalish usuli va sintaktik modeliga ko‘ra tasniflash hamda o‘zbek tilidagi terminologik moslashuvning asosiy tendensiyalarini aniqlashdan iborat. Maqsadga muvofiq ravishda bir komponentli va ko‘p komponentli birliklarning nisbati, derivatsion imkoniyatlar, o‘zlashma va kalkalarning struktur holati, abbreviatsion birliklar, terminologik variantlilik hamda shaxmat tushunchalarining tilga ko‘chish mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, unda shaxmat terminologiyasi alohida lug‘at qatlamlari yig‘indisi emas, balki o‘z ichki ierarxiyasi, struktur modellari va nominativ qonuniyatlariga ega bo‘lgan terminosistema sifatida talqin qilinadi. Amaliy jihatdan esa natijalar o‘zbekcha shaxmat lug‘atlarini tuzish, tarjima me’yorlarini takomillashtirish, sport jurnalistikasi, shaxmat ta’limi va elektron platformalar interfeysida terminlarni birxillashtirish uchun xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Shaxmat terminlarining struktur tadqiqini o‘zbek tilshunosligidagi sport terminologiyasi izlanishlari bilan bog‘lab ko‘rishda, avvalo, Nurbek Ayaqulovning ishlari muhim metodologik tayanch bo‘lib xizmat qiladi. Olimning “Anglicisms in sport terminology of the Uzbek language and its difficulties in translation” maqolasida o‘zbek sport terminologiyasiga ingliz tilidan kirib kelayotgan birliklarning shakliy va mazmuniy moslashuvi, tarjimada ekvivalent tanlash hamda xalqaro terminlarni milliy nutq amaliyotiga singdirish masalalari tahlil qilingan [1]. Keyingi tadqiqotida u o‘zlashgan sport terminlarining publitsistik nutqda ishlatilishini ko‘rib, termin, professionalizm, jargon va neologizm chegaralarining har doim ham mutlaq emasligini ko‘rsatadi [2]. Ayaqulov yondashuvining shaxmat terminologiyasi uchun ahamiyati shundaki, blitz, rapid, gambit, rating, grandmaster, time control kabi xalqaro birliklarni faqat kelib chiqishiga qarab emas, ularning o‘zbek tilidagi struktur moslashuvi va funksional barqarorlashuvi nuqtayi nazaridan ham tekshirish mumkin. Masalan, grandmasterning grossmeyster shaklida tarixan rus tili orqali o‘zlashgani, ratingning reyting shaklida fonografik moslashgani yoki fair play kabi birikmalarning tarjima va asl shakl o‘rtasida variantlanishi terminologik tizimda o‘zlashuvning turli modellarini namoyon qiladi. Olimning Google Scholar profilida sport terminologiyasiga oid mazkur ishlar qayd etilgani uning tadqiqotlari soha bo‘yicha bibliografik muomalaga kirganini ko‘rsatadi. Rashidbek Kurbaniyazovning ingliz va o‘zbek tillaridagi sport terminlarining morfologik xususiyatlariga bag‘ishlangan tadqiqoti esa mavzuning bevosita struktur tomonini yoritishi bilan e’tiborlidir. Muallif sport terminlarini morfologik tuzilma, tarkibiy qismlar soni, semantik xususiyat va sintaktik bog‘lanish mezonlari asosida tasniflaydi hamda ingliz tilida affiksatsiya, qo‘shma so‘z va qisqartmalar, o‘zbek tilida esa affiksatsiya, so‘z birikmasi hamda tarjima asosidagi moslashuv faol ekanini ko‘rsatadi [3]. Maqolada king, queen, bishop singari shaxmat birliklarining umumiy sport terminlari qatorida misol sifatida berilishi ushbu metodikani shaxmat terminosistemasiga tatbiq etish imkonini yanada kuchaytiradi. Kurbaniyazovning fikricha, baynalmilal sport terminlarining o‘zbek tiliga kirishi jarayonida fonetik va morfologik moslashuv milliy til me’yorlari bilan boshqariladi; shu bois o‘zlashma terminning strukturasi donor til shaklining oddiy nusxasi bo‘lib qolmaydi. Bu xulosa shaxmat leksikasida ham kuzatiladi: terminlar o‘zbekcha qo‘shimchalarni qabul qiladi, egalik va kelishik kategoriyalariga moslashadi, ayrim hollarda esa kalkalash orqali yangi so‘z birikmalari yuzaga keladi. Muallif maqolasining nashr sahifasida Google Scholar havolasining mavjudligi mazkur ishning qidiruv tizimida indekslanishiga doir qo‘shimcha tasdiq beradi. Umuman, Ayaqulovning o‘zlashuv va funksionallikni markazga qo‘ygan yondashuvi bilan Kurbaniyazovning morfologik-struktur tasnifi bir-birini to‘ldiradi: birinchisi terminning tilga kirish va qo‘llanish dinamikasini, ikkinchisi esa uning shakliy tashkil topishini izohlaydi. Mazkur maqolada ushbu ikki yo‘nalish birlashtirilib, shaxmat terminlari komponent tuzilishi, derivatsiya, sintaktik model va adaptatsiya mezonlari bo‘yicha kompleks o‘rganiladi.

Metodologik qism. Mazkur tadqiqotda shaxmat terminologiyasining struktur tabiatini ochib berish uchun o‘zaro to‘ldiruvchi lingvistik metodlar majmuasidan foydalanildi. Avvalo, struktur tahlil metodi shaxmat terminlarini ularning formal tarkibi va komponentlar o‘rtasidagi munosabatiga ko‘ra ajratish uchun qo‘llanildi; bunda terminlar bir komponentli, ikki komponentli, uch komponentli va undan ortiq komponentli birliklarga guruhlandi, har bir guruh ichida sintaktik bog‘lanish tipi, bosh va tobe komponentning o‘rni hamda modelning takrorlanuvchanligi aniqlandi. Morfemik tahlil yordamida sodda va yasama terminlarning o‘zak hamda affiksal tarkibi ko‘rib chiqildi, o‘zbekcha derivatsiyada -chi, -lik, -li, -siz, -lash kabi vositalarning, ingliz tilidagi -er, -ing, -tion kabi shakllarning terminologik nominatsiyadagi imkoniyatlari qiyosiy tarzda baholandi. So‘z yasalish tahlili terminlarning affiksatsiya, kompozitsiya, abbreviatsiya, konversiya, kalkalash va semantik ixtisoslashuv orqali yuzaga kelishini farqlashga xizmat qildi. Definitsion tahlil usuli bilan shax, mat, pat, gambit, rokada, tempo, zugzwang, opposition, isolated pawn, open file kabi birliklarning shaxmat tushunchalari bilan aloqasi tekshirildi va struktur farqning definitsiyadagi differensial belgilarga qanday ta’sir qilishi aniqlandi [4].

Natijalar. Tahlil natijalari shaxmat terminologiyasida struktur tejamkorlik va konseptual aniqlik o‘rtasida barqaror funksional muvozanat mavjudligini ko‘rsatdi. 420 birlikdan iborat ishchi korpusning 172 tasi bir komponentli, 248 tasi esa ikki va undan ortiq komponentli terminologik birlik sifatida tasniflandi; bu ko‘p komponentli birliklarning 59 foizga yaqin ustunligini ko‘rsatadi. Bir komponentli qatlamda tub yoki tarixan soddalashgan terminlar — shax, mat, pat, fil, ot, ruh, piyoda, gambit, debyut, endshpil, tempo, blitz, rapid — asosiy o‘rinni egalladi. Ularning kommunikativ qiymati qisqa shaklda katta hajmdagi professional axborotni faollashtira olishidadir. Yasama birliklarda esa shaxmatchi, hujumchi, himoyachi, pozitsion, kombinatsion kabi shakllar kuzatilib, ular umumtil derivatsion vositalarining terminologik funksiya kasb etishini ko‘rsatdi. O‘zlashma terminlar o‘zbek grammatik tizimiga faol moslashib, “gambitni qo‘llash”, “reytingi oshdi”,

“blitsda g‘alaba qozondi”, “grossmeysterlar turniri” kabi sintaktik va morfologik shakllarni erkin qabul qilishi aniqlandi; demak, terminning xorijiy kelib chiqishi uning milliy til paradigmasiga integratsiyalashuviga to‘sqinlik qilmaydi [1]. Ko‘p komponentli birliklar orasida ikki komponentli modellar eng mahsuldor bo‘lib, ular 154 birlikni tashkil etdi. Ushbu guruhda sifat+ot modeli — ochiq liniya, kuchsiz katak, majburiy yurish, pozitsion ustunlik; ot+ot modeli yoki izofa xarakteridagi munosabat — vaqt nazorati, markaz piyodasi, shoh hujumi; shuningdek, o‘zlashma komponentli gibrid modellar — rapid turniri, FIDE reytingi, onlayn partiya singari shakllar ajratildi. Uch komponentli 62 birlikda tushunchaning differensial belgilari yanada zichlashgan: izolyatsiyalangan markaziy piyoda, uzoq diagonal bosimi, ikki fil ustunligi, shoh qanoti hujumi kabi terminlarda bazaviy nomga bir necha aniqlovchi belgi qo‘shiladi. To‘rt va undan ortiq komponentli 32 birlik asosan nazariy tavsif, qoidaviy formulirovka va murakkab strategik holatlarni ifodalashda uchradi. Bunda struktur kengayish semantik ortiqchalik emas, balki tushunchani boshqa yaqin tushunchalardan farqlash vositasi vazifasini bajaradi. Bu xulosa ingliz shaxmat terminologiyasida ko‘p komponentli birliklar ustunligini qayd etgan struktur tadqiqotlar bilan hamohangdir [4].

Muhokama. Shaxmat terminlarining struktur tabiatini izohlashda xorijiy tilshunoslar yondashuvlari o‘rtasida bevosita yoki bilvosita ilmiy polemika kuzatiladi. Mazkur maqolada bu polemika Irina Zhuravleva va Lina Avakova tadqiqotlarining metodologik ustuvorliklarini qiyoslash orqali yoritildi; ular o‘zaro maxsus bahs maqolasi yozmagan bo‘lsalar-da, shaxmat terminosistemasini tavsiflashda turli analitik markazlarni tanlaydi. Zhuravleva, Marina Vlavatskaya bilan hamkorlikdagi ishida, avvalo, terminning formal qurilishi va komponentlar soniga tayangan struktur modellashtirishni ilgari suradi. Ularning yondashuvida bir komponentli va ko‘p komponentli birliklar, terminologik so‘z birikmalari, frazali konstruksiyalar, abbreviaturalar va zanjirsimon nominatsiyalar bitta struktur kontinuumda joylashtiriladi; ayniqsa, ko‘p komponentli terminlarning miqdoriy va nominativ ustunligi ta’kidlanadi [4]. Bu pozitsiyada terminosistemaning rivojlanishi yangi komponentlarni mavjud bazaviy birlikka qo‘shish orqali prognoz qilinishi mumkinligi muhim nazariy tezisdir. Demak, struktura nafaqat tavsif obyekti, balki terminologik rivojlanishni modellashtiruvchi mexanizm sifatida talqin qilinadi. Avakovaning shaxmat terminosistemasiga bag‘ishlangan dissertatsion tadqiqoti esa struktur tahlilni semantik va funksional o‘lchovlar bilan birgalikda olib borishi bilan farqlanadi [6]. Uning konsepsiyasidan kelib chiqadigan asosiy e’tiroz shuki, terminning komponentlar soni yoki derivatsion modeli uning terminosistemadagi real maqomini to‘liq tushuntirib bera olmaydi: bir xil struktur shakl turli kommunikativ vazifa bajarishi, umumtil so‘zi professional kontekstda terminlashishi yoki termin ommaviy nutqda metaforiklashib ketishi mumkin. Shu nuqtada Zhuravlevaning formal modellashtirishga tayangan pozitsiyasi kuchli tasnifiy aniqlik bersa-da, Avakova yondashuvi terminning ma’no va funksiyadagi harakatini kengroq qamrab oladi. Biroq aksincha tomondan qaralganda, funksional-semantik yondashuv haddan tashqari kengaysa, terminologik birliklarning formal takrorlanuvchi modellarini ko‘rish qiyinlashadi. Shuning uchun mazkur tadqiqotda ikki pozitsiya qarama-qarshi emas, balki metodologik komplementar sifatida talqin qilindi: avval struktur model aniqlanadi, keyin uning semantik va funksional yuklamasi tekshiriladi. Ushbu bahs o‘zbek shaxmat terminologiyasini standartlashtirish uchun amaliy ahamiyatga ega. Agar faqat formal ixchamlik mezoni ustuvor qo‘yilsa, xalqaro qisqartmalar va o‘zlashmalarni o‘z holicha qabul qilish eng samarali yechim bo‘lib ko‘rinishi mumkin; biroq semantik shaffoflik va milliy til me’yorlari e’tiborga olinsa, ayrim tushunchalarda tarjima yoki kalkalangan model afzal bo‘ladi. Masalan, time trouble uchun “vaqt tangligi”, isolated pawn uchun “izolyatsiyalangan piyoda” yoki “yakka piyoda”, open file uchun “ochiq liniya” kabi variantlar orasida tanlov faqat komponentlar soniga emas, terminning shaxmatchilar tomonidan tanilishi, o‘quvchiga tushunarliligi va mavjud terminlar bilan tizimli muvofiqligiga ham bog‘liq. Zhuravlevaning keyingi maydoniy tadqiqoti ham shaxmat leksikasida markaz va periferiya mavjudligini ko‘rsatib, qat’iy professional terminlarni jargon va laqablardan farqlash zarurligini ta’kidlaydi [5].

Xulosa. Tadqiqot shaxmat terminologiyasi o‘ziga xos ichki ierarxiya, takrorlanuvchi struktur modellar va faol nominativ mexanizmlarga ega bo‘lgan mustaqil terminosistema ekanini ko‘rsatdi. Struktur tahlil natijasida bir komponentli birliklar bazaviy tushunchalarni ixcham va tezkor ifodalashga, ko‘p komponentli terminlar esa tushunchaning differensial belgilarini aniqlashtirishga xizmat qilishi aniqlandi. Ikki komponentli modellar ko‘p komponentli qatlamning eng mahsuldor qismi bo‘lib, yangi terminologik nominatsiyalar asosan mavjud bazaviy terminga aniqlovchi komponent qo‘shish orqali yuzaga keladi.

ADABIYOTLAR

1. Ayaqulov N. A. Anglicisms in sport terminology of the Uzbek language and its difficulties in translation // European Science Review. – 2019. – № 9–10. – P. 54–57. – DOI: 10.29013/ESR-19-9.10-54-57.
2. Аякулов Н. А. Заимствованные спортивные термины и их употребление в публицистике // Вестник Челябинского государственного университета. – 2020. – № 3 (437). – С. 12–20.
3. Kurbaniyazov R. Morphological Features of Sports Terms in English and Uzbek Languages // The Lingua Spectrum. – 2026. – Vol. 12, № 1. – P. 196–200.
4. Zhuravleva I., Vlavatskaya M. Structural Schemes of English Chess Terminology // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. – 2021. – Vol. 118. – P. 70–76. – DOI: 10.15405/epsbs.2021.12.10.
5. Zhuravleva I. English Chess Terminology: A Field Approach // Armenian Folia Anglistika. – 2024. – Vol. 20, № 2 (30). – P. 46–56. – DOI: 10.46991/AFA/2024.20.2.46.
6. Авакова Л. А. Структурно-семантический и функциональный анализ терминосистемы «Шахматы»: дис. … канд. филол. наук: 10.02.01. – Майкоп, 2006. – 200 с.
7. Adylova Z. T. System Chess Nomina of Terminological Field “Debut” // Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 9: Current Trends in Language Development. – 2018. – № 16. – P. 5–11.
8. Cabré M. T. Theories of Terminology: Their Description, Prescription and Explanation // Terminology. – 2003. – Vol. 9, № 2. – P. 163–199. – DOI: 10.1075/term.9.2.03cab.
9. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – 3-е изд. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 256 с.
10. Гринев-Гриневич С. В. Терминоведение: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Академия, 2008. – 304 с.